

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про кампанію пошуків «прихованих троцькістів», розпочату в середині 30-х рр. за ініціативою Сталіна. Автор торкається подій 1937 р., в якому було дано новий імпульс терору на Україні.

Коли свідчення М. А. Нирчука та М. І. Мухіна надіслали до Москви, у НКВС СРСР, а у відповідь отримали телеграму про те, що викриття троцькістів на Україні набуває серйозного характеру і значення, Б. В. Козельський застрелився. З приводу цього самогубства довгий час існувала версія, згідно з якою Б. В. Козельський сам створив у органах НКВС «троцькістську організацію» і, побоюючись викриття, пішов з життя. На користь цієї версії працювало насамперед те, що в середині 1937 р. найближчих його колег (М. Д. Грушевського, С. С. Брука, М. О. Григоренка та ін.) заарештували як учасників «контрреволюційного заклоту в органах НКВС». Заарештований 11 липня 1937 р. С. С. Брук спочатку заперечував свою приналежність до троцькістів, однак вже 27 липня власноручно написав заяву про те, що у 1934 р. був втягнутий Б. В. Козельським у «контрреволюційну організацію».

У документах збереглося чимало ознак того, що ніякої «організації» у НКВС не існувало, а відбувалася звичайна для сталінської репресивної системи ротація кадрів: прибирали тих, чиїми руками чинився терор у попередні роки. Б. В. Козельський був надто помітною постаттю, щоб залишитись поза увагою. Разом з тим аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що його дії містили «компромат», який при бажанні легко можна було використати. І його використали.

Як свідчив на допиті 16 липня 1937 р. вже згаданий С. С. Брук, зокрема, Б. В. Козельський не реагував на свідчення Д. Б. Наумова-Лекаха про зв'язки Ю. М. Коцюбинського з Г. Л. Пятаковим, Є. О. Преображенським та ін. «Ці протоколи Наумова, — говорив С. С. Брук, — за вказівкою Козельського лежали у Григоренка до одержання від Логінова й Голубенка свідчень у 1936 р. про дворушницьку мету буцімто відходу Пятакова від троцькізму». 31 липня 1937 р. М. О. Григоренко свідчив: «Восени 1935 р. було розпочато слідство у справі бойової троцькістської терористичної організації, за якою були заарештовані Нирчук, Мухін, Розанов та інші. Слідство було доручено мені, Грушевському, Борисову, Грозному та Глебову. У цій справі було дано настанову Козельським і Бруком «не закопуватись вглиб», і без них протоколів з прізвищами не брати».

Трохи раніше, 27 липня 1937 р., М. О. Григоренко написав заяву, в якій, зокрема, стверджував: «Коли був заарештований Коцюбинський, його у Москві допитували Козельський і Брук. Згодом Коцюбинського перевезли у Київ і доручили допитувати мені. Приїхавши з Москви, Брук мені сказав, що Коцюбинський і зізнався б у Москві, але Козельський допитував так, щоб він не зізнався. У Києві Козельський почав допитувати Коцюбинського у моїй присутності. Допит мав формальний характер. Потім передали Коцюбинського мені, щоб я проводив очні ставки... Настанову було дано таку, що очні ставки провести одну за одною і закінчити справу. Так і зробили... Справу було швидко

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—2.

згорнуто. Козельський поїхав у Москву з доповіддю і звітти повернувся з рішенням особливої наради. Як і з ким це він там зробив, я не знаю, факт, що справу з собою до Москви він не брав...».

Чому саме Б. В. Козельський прагнув швидше «закрити» справу Ю. М. Коцюбинського та інших, напевно, залишиться таємницею. Однак це було. На свій кшталт це засвідчила людина, за допомогою котрої Б. В. Козельський та інші працівники НКВС вели провокаційну діяльність, спрямовували терор проти тих осіб, яких було обрано жертвами. Йдеться про автора багатьох праць, філософа, академіка В. О. Юринця (котрого М. Г. Хвильовий критикував у своїй праці «Україна чи Малоросія»). Протягом багатьох років він був секретним співробітником НКВС, і за його доносами було заарештовано чимало визначних літераторів та науковців. Заарештований у 1937 р. В. О. Юринець визнав, що на нього чинив тиск Б. В. Козельський, що від В. А. Балицького він одержав 2 тисячі карбованців за свої послуги.

«...Я, — свідчив він, — писав брехливі донесення про нібито існуючі контрреволюційні та терористичні організації... Я провокував на активні виступи і дії окремих осіб... Протягом кількох років я постійно був п'яний. Пив, щоб не думати, починаючи з ранку. Я приходив п'яний на зустрічі із співробітниками НКВС... На допиті 25 липня 1937 р. В. О. Юринець свідчив: «З приїздом Коцюбинського Юрія на Україну і призначенням його головою Держплану Козельський одного разу дав мені таке доручення: поговорити з Винокуром, котрий працював в ВУАМЛІНІ, котрий був мені відомий в минулому як троцькіст, і з'ясувати, як троцькісти в ВУАМЛІНІ думають реагувати з приводу розповсюджуваних чуток в ВУАМЛІНІ, що Коцюбинський Ю. троцькіст. Я з цього приводу говорив з Винокуром, він мені відповів, що йому це відомо і він не надає цьому ніякого значення. Козельському я доповів мою розмову з Винокуром, і він доручив мені розповсюджувати серед українців думку, що Коцюбинський Юрій є українець, і якщо українці таврують Коцюбинського як троцькіста, то вони б'ють і себе. Я виконав цю вказівку Козельського».

Коли В. О. Юринець давав ці свідчення, в живих вже не було не тільки Б. В. Козельського, а й Ю. М. Коцюбинського, котрому 7 березня 1937 р. оголосили обвинувальний висновок. У ньому вказувалося, що НКВС викрито і ліквідовано контрреволюційну троцькістську терористичну організацію, яку очолював український центр. Свою підривну роботу вона вела під безпосереднім керівництвом створеного у Москві 1932 р. троцькістсько-зінов'євського об'єднаного терористичного центру. Автори фабрикації наголошують, що характерною особливістю організації на Україні є блокування троцькістського підпілля з іншими контрреволюційними групами, в першу чергу з українськими націоналістами. Далі йшло стандартне обвинувачення у підготовці терористичних актів проти керівництва ВКП(б) та КП(б)У.

Ю. М. Коцюбинський особисто кваліфікувався як прихований троцькіст-дворушник, ініціатор створення на Україні контрреволюційної терористичної організації та троцькістського центру. Йому приписувалося насадження троцькістських осередків у Держплані УРСР, ВУАМЛІНІ та інших установах, зв'язки з керівниками української націоналістично-терористичної організації М. П. Любченком, Ю. П. Мазуренком. Йшлося й про те, що Коцюбинському була відома діяльність «українських терористів-письменників» Г. Д. Епіка та К. С. Буревія. Обвинувачення було дуже густо пересипано словом «тероризм», хоч не містять бодай найнезначніших фактів про спроби проведення терактів.

Ю. М. Коцюбинський звинувачувався у злочинах, передбачених статтями 54-8 та 54-11 Карного кодексу УРСР із застосуванням Закону від 1 грудня 1934 р. Цей обвинувальний висновок був затверджений

А. Я. Вишинським. Під час закритого судового засідання, на якому головував В. В. Ульріх, Ю. М. Коцюбинський підтвердив свої свідчення на попередньому слідстві і сказав, що додати нічого не може. Його присудили до розстрілу, і того ж дня виконали вирок¹.

Слід згадати і про те, що окрім «Контрреволюційної троцькістської організації» та «Троцькістсько-терористичної організації», за постановами Особливої наради НКВС СРСР від 27 квітня, 26 червня, 3 вересня і 13 жовтня 1936 р. ще 15 чоловік були піддані ув'язненню у виправно-трудові табори строком на 5 років (один — на 3 роки) за участь у так званому «Об'єднаному троцькістсько-націоналістичному блоці на Україні», що мав, за документами НКВС, також назву «Бойова організація». Ті, кого оголосили керівниками і найбільш активними учасниками цієї «організації» (М. А. Нирчук, Н. В. Білярчик, Г. Г. Звада та ін.), були засуджені в числі 37 членів «троцькістсько-терористичної організації», а інші (Є. С. Шаблювський, Л. Л. Розен, В. М. Волков, Ф. Г. Глушко, Н. І. Горенштейн та ін.) репресовані позасудовими органами по окремих карних справах. Деякі з них у 1937—1939 рр. за тими ж обвинуваченнями були знов піддані репресіям і розстріляні.

Згідно обвинувальним висновкам та іншим документам, «Бойова організація» буцімто була «складовою частиною широко розгалуженої контрреволюційної організації, що являла собою політичний і організаційний блок решток розгромлених троцькістів, українських націоналістів і меншовиків, створений на основі індивідуального терору, як основного засобу політичної боротьби, й готувала терористичні акти проти керівників партії й уряду на Україні». Як у відношенні 37 осіб, засуджених у справі «Троцькістсько-терористичної організації», ще у 50-ті рр. відмінені рішенням Особливої наради при НКВС СРСР й припинені карні справи 12 чоловік, котрим приписали участь у «Бойовій організації»². Ще 3 реабілітовані на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і на початку 50-х років».

Ще на початку 1936 р., а саме 26—30 січня, відбувся Пленум ЦК КП(б)У, у доповіді на якому П. П. Постишев повідомляв, що з 33 494 виключених з партії чоловік органами НКВС заарештовано 2 211 осіб (з них 922 «націоналіста» та 213 «троцькістів»)³. Пленум розглянув два «організаційних питання». Перше «про члена ЦК КП(б)У т. Михайлика (Пропозиція ПБ ЦК КП(б)У)». У рішенні зазначалося: «При перевірці партійних документів з'ясувалось, що Михайлик служив чиновником в міністерстві землеробства гетьмана Скоропадського, з 1905 по 1908 рік був меншовиком. Все це він при вступі до партії приховав.

В зв'язку з цим — вивести Михайлика зі складу членів ЦК КП(б)У⁴».

Друге питання — «Про кандидата в члени ЦК КП(б)У т. Ахматова. (Пропозиція ПБ ЦК КП(б)У)» розв'язувалось таким же чином: «За зв'язок т. Ахматова з Каменевим в 1926 році, про який він не повідомив партію, — вивести т. Ахматова зі складу кандидатів в члени ЦК КП(б)У»⁵. Ось таким чином одні з найактивніших організаторів

¹ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 324.

² Як зазначалось у визначенні Військової колегії Верховного суду СРСР від 1 вересня 1956 р. у справі «Троцькістсько-терористичної організації на Україні» (складовою частиною якої було оголошено «Бойову організацію»), «матеріали попереднього слідства, покладені в основу обвинувального вироку у даній справі, були сфальсифіковані колишніми співробітниками НКВС УРСР, в подальшому засудженими за злочинну діяльність в органах НКВС».

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі—ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 61 (зв.).

⁴ Там же, спр. 467, арк. 3.

⁵ Там же.

судового процесу «СВУ» М. В. Михайлик та Л. С. Ахматов опинились поза партією.

На цьому ж Пленумі з доповіддю «Про підсумки перевірки документів в КП(б)У» виступив П. П. Постишев. «Численні факти, — підкреслювалося в резолюції по доповіді, — викриті в процесі перевірки партдокументів, показують, що найлютіші вороги партії та Радянської влади — троцькісти, націоналісти, пілсудчики, німецькі і польські фашисти, білогвардійці — продовжують свою підривну контрреволюційну роботу, прагнучи до відриву України від Радянського Союзу й перетворення України на плацдарм нової інтервенції проти СРСР.

Ось чому партійні організації України повинні міцно засвоїти всі уроки та висновки, дані в ухвалі грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) на доповідь т. Єжова про підсумки перевірки партійних документів, не забувати особливостей обстановки на Україні і безперервно підвищувати революційну більшовицьку пильність у своїх лавах»⁶.

У своїй доповіді П. П. Постишев особливо підкреслив той факт, що за ходом перевірки партійних документів на Україні слідкував Сталін: «І тов. Косіору і мені товариш Сталін говорив не раз: ви дивіться, добре організуйте перевірку, кому-кому, а вам необхідно цією справою особисто самим займатися і стежити тут пильно»⁷. Мине рік, і стане зрозуміло, що Сталін сказав це не випадково.

1937 р.: новий імпульс до терору. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Коли приймалася ця постанова, Сталін, за словами С. В. Косіора, сказав: «Можливо, нарешті хоч тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести у подальшому»⁸. Напрямок цієї «роботи» невдовзі став зрозумілим: вогонь нищівної критики переноситься на П. П. Постишева. Значну роль у спрямуванні цієї критики відіграв колишній покровитель П. П. Постишева — Л. М. Каганович. 16 січня 1937 р. відбувся пленум Київського обкому КП(б)У за його участю. Постишева звинуватили в пособництві ворожим елементам і розвалі роботи. Тоді ж його увільнили від обов'язків секретаря столичної парторганізації у зв'язку, як було оголошено громадськості, з неможливістю поєднувати цю посаду з постом секретаря ЦК КП(б)У⁹.

У січні 1937 р. Л. М. Каганович взяв участь у роботі активу Київської парторганізації. За спогадами М. С. Хрущова, сам Каганович розповідав, що «коли зібрав партактив у Київському оперному театрі, то буквально закликав: «Ну, виходьте ж, доповідайте, хто ще знає про ворогів народу?». Організовував щось на зразок такого народного суду... Кагановичу повідомили, що є у них така жінка, Ніколаенко, активний працівник, працює на культурному фронті і веде боротьбу проти ворогів народу. Жажлива, говорять, склалася картина. Каганович розповів, напевно, Сталіну про ці збори, і у одному із своїх виступів Сталін зауважив, що бувають ось невеликі люди, які надають однак велику допомогу нашій партії. Така невелика людина, як Ніколаенко, надала партії на Україні велику допомогу у викритті ворогів»¹⁰. І справді, у заключному слові на лютнево-березневному (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін навів «приклад з тов. Ніколаенко», котра «цілий рік подавала сигнали про неблагополучність у партійній організації у Києві». За сталінським визначенням, «Ніколаенко була права, а київська організація була неправа»¹¹.

⁶ Там же, (додаток), арк. 2—3.

⁷ Там же, спр. 473, арк. 62.

⁸ Там же, спр. 526, арк. 32.

⁹ Волковинский В. Н. Павел Петрович Постишев.— К., 1987.— С. 182.

¹⁰ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопр. истории.— 1990.— № 4.— С. 70.

¹¹ Сталін Й. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3—5 березня 1937 р.— К., 1945.— С. 36.

У чому ж саме «була права» Ніколаенко, яку підтримав Л. М. Каганович, а за його рекомендацією і «вождь народів»? Відповідь на це містить документ під назвою «Про осіб, винних у цькуванні тов. Ніколаенко П. Т.», що був прийнятий ЦК КП(б)У у травні 1937 р. Ось уривок з цього рішення: «Вважати встановленим, що в організованому контрреволюціонерами-троцькістами Дзенісом, Гіттелем, Абрамовим, Костюченком та ін. цькуванні т. Ніколаенко П. Т., яка викривала їх як ворогів народу, активну участь брали також т. Постоловська Т. С.¹², яка тоді була секретарем парторганізації УАМЛІН'у. Тов. Постоловська разом з Косманом наполягала на виключенні т. Ніколаенко з партії і особисто відстоювала це рішення перед Київським міськкомом і обкомом партії.

Колишній перший секретар Київського міськкому КП(б)У тов. Сапов І. А. внаслідок політичної своєї сліпоти, втрати партійної пильності сприяв цьому цькуванню. Під його керівництвом і при активній участі т. Постоловської Т. С. бюро Київського міськпарткому виключило тов. Ніколаенко з партії. Незважаючи на те, що акти перевірки, в яких тов. Ніколаенко значилася перевіреною, були міськкомом затвержені 25.IX.1935 р., Косман на початку січня 1936 р., після того, як у міськкомі вирішили виключити т. Ніколаенко з партії, чинить підроблення і виправляє вже підписані і затвержені акти»¹³.

Після виключення із партії П. Т. Ніколаенко написала заяву на ім'я Сталіна, і у квітні 1936 р. була відновлена у партії, та й після цього, на її думку, цькування її з боку Київських міськкому і обкому продовжувалось, про що вона і «сигналізувала». І ці «сигнали» принесли результат. Згаданим рішенням ЦК КП(б)У Т. С. Постоловській було оголошено «сувору догану з попередженням» за «втрату політичної пильності і за участь у організованому контрреволюціонерами-троцькістами цькуванні тов. Ніколаенко».

Догану оголосили також тоді вже колишньому першому секретареві Київського міськкому партії І. А. Сапову. Покарали й інших учасників інциденту¹⁴.

Та на цьому він не був вичерпаний. Поза сумнівом, Сталін вирішив скористатися ним для дискредитації П. П. Постишева. 31 січня — 2 лютого 1937 р. Пленум ЦК КП(б)У спеціально обговорив згадану постанову ЦК ВКП(б). У доповіді С. В. Косіор, зокрема, зазначав: «Коли питання про помилки Київської організації і недоліки ЦК КП(б)У обговорювалось ЦК ВКП(б), товариш Сталін кілька разів (а він це робив і до цього) дав нам деякий історичний огляд й обґрунтування того, чому ЦК ВКП(б) змушений був, вважав за необхідне міцно вдарити за недоліки по київській організації та ЦК КП(б)У. Він говорив про те, що з часу вбивства тов. Кірова ми виявили у нас, у нашій внутрішній партійній роботі, у нашому партійному господарстві дуже багато неблагополучних сторін, тобто у нас такий стан, який дає можливість ворогам вільно проникати в партію, проникати в її найвищі установи й завдавати нам удару в спину...»¹⁵. С. В. Косіор зазначав також, що дехто схильний провести аналогію між 1937 р. і 1933 р., хоча, на його думку, «нині у нас в цьому відношенні справа крупніше»¹⁶. Тоді, 1933 р. «були захоплені націоналістами і троцькістами заклади культурного, ідеологічного фронту. Це ми маємо і зараз. Але поза тим ми нині маємо захоплення, пролізання троцькістів у великій кількості у значну частину партійного апарату. Ми тоді не мали цього явища»¹⁷.

¹² Т. С. Постоловська була дружиною П. П. Постишева.

¹³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 145, спр. 118, арк. 203.

¹⁴ Там же, арк. 204.

¹⁵ Там же, спр. 526, арк. 10.

¹⁶ Там же, арк. 25.

¹⁷ Там же.

Найбільшу «засміченість» цими елементами відзначено у Київському та Харківському обкомах КП(б)У. У першому з них, а саме його одночасно з роботою у ЦК КП(б)У очолював П. П. Постишев, зокрема, троцькістами оголосили зав. відділами пропаганди, торгівлі, керівних партійних органів, а також промислово-транспортного відділу. Загалом 46 членів Київського обкому було виключено із партії, 32 з них заарештували як «ворогів народу» (серед них — 7 членів і кандидатів у члени бюро обкому)¹⁸. У Харкові «викрили» як троцькістів другого секретаря обкому І. А. Мусульбаса, першого і другого секретарів міськкому партії, завідуючих чотирьох відділів міськкому КП(б)У¹⁹. По партійних організаціях республіки прокотилася хвиля репресій.

С. В. Косіор наполягав на тому, що «троцькісти захопили всі основні установи ідеологічного фронту ВУАМЛІН... Дзеніс сидів нагорі, а по інститутах його сподвижники — Сараджев, Гіттель, Войтинський, Сазонов та цілий ряд інших»²⁰. Каявся (в котрий вже раз!) С. В. Косіор і у власних помилках, у кадрових прорахунках, оскільки низку відповідальних працівників ЦК КП(б)У, в тому числі зав. відділом науки, а також агітації і пропаганди, було оголошено «троцькістами» або «контрреволюціонерами»²¹. У доповіді неодноразово визнавалася ключова роль НКВС у боротьбі з «ворогами народу». Зокрема, говорячи про період 1935—1936 рр., С. В. Косіор зазначав: «Викриття тих ворогів, яке було здійснено за цей період часу, пішло за рахунок безпосередньо апарату НКВС»²². Як сказав один з виступаючих на Пленумі, у доповіді С. В. Косіор «розгорнув перед нами жахливу картину того, як підлі троцькісти, агенти фашизму, змогли втертися у довіру ЦК і, вміло маскуючись, рекомендувати своїх людей й захопити певні ланки роботи в свої руки, щоб краще розставити свої сили і через своїх людей проводити контрреволюційну роботу»²³.

На Пленумі почали лунати критичні зауваження на адресу П. П. Постишева. Причому виступали його товариші по Політбюро. І от тепер виходило, що ті якості Постишева, що вчора були його надбанням, сьогодні оголошувалися негативними. І взагалі його колеги вельми відчутно прагнули від нього дистанціювати. Зрозуміло, що П. П. Постишев також був змушений взяти слово. Цей виступ ніколи не друкувався і не цитувався навіть його біографами, хоча за своїм змістом цей документ вкрай важливий і для розуміння тогочасного стану самого П. П. Постишева, і для розуміння багатьох наступних подій. Ось чому варто докладно процитувати стенограму Пленуму ЦК КП(б)У. «Товариші, — говорив П. П. Постишев, — насамперед я повинен повідомити..., що я всі ці дні хворів і тому не мав змоги увесь час брати участь у роботі Пленуму.

Товариші, я дуже багато думав увесь цей час, з дня прийняття рішення ЦК ВКП(б), про помилки та незадовільне партійне керівництво Київського обкому. Помилки наші з вами дуже серйозні, а мої власні особливо. Про засміченість ділянок культурного фронту троцькістами я буду говорити нижче.

Я хочу свою промову розпочати про наші і мої особливо помилки на дуже важливій ділянці — культурному фронті...

Товариші, боротьба з націоналістами та націонал-ухильниками у 1933 році, ясна річ, є прекрасною більшовицькою сторінкою історії КП(б)У. Цього ніхто не заперече і не намагається заперечувати. Та наші успіхи заспокоїли нас...

¹⁸ Там же, спр. 488, арк. 80.

¹⁹ Там же, спр. 526, арк. 27.

²⁰ Там же, арк. 34—35.

²¹ Там же, арк. 36.

²² Там же, арк. 17.

²³ Там же, арк. 202.

Ми повинні були міцно дивитись не тільки за сільським господарством, а й за фронтом будівництва радянської української культури. Ось тут, товариші, на цій виключно важливій в умовах України ділянці, я припустився особливо величезної помилки. Я взяв на себе тягар, що його мені ніхто не доручав офіційно. Це по-перше.

А по-друге, я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві фронтом української радянської культури. І я повинен вам сказати, чому не по плечу. Та тому, що, на мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівництва, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас й тим більше для мене, котрий взявся, більшою чи меншою мірою це інше питання, керувати серйозною, виключно важливою ділянкою, в умовах України особливо...

Як сталося, що я взяв на себе роль, особисто мені інколи не при-таманну, у цих великих питаннях? Напевно, я сам, товариші, свою роль тут, на Україні, як другий секретар ЦК КП(б)У, не зовсім зрозумів і свою роль перебільшив. Чи я сам винен у цій справі? Ні. Товариші члени Політбюро мене своєчасно не виправили. Можливо, вони десь там між собою говорили, окремі члени Політбюро, може, ображались, все може бути, але я цього не знаю, до мене особисто члени Політбюро ставилися вельми дружньо і як до товариша також; я не можу поскаржитись і на ставлення до мене Станіслава Вікентійовича... У нас сімейних стосунків між членами Політбюро взагалі не було ні у кого, але, бачите, у приватній бесіді, у товариській розмові ніхто нічим не дорікнув, не сказав, що ти тут вчиняєш погано, неправильно. Звідси, повторюю, і поглиблення моєї власної помилки й поглиблення помилки Політбюро ЦК КП(б)У»²⁴. В кінці свого виступу — а він був досить довгим — П. П. Постишев сказав: «Рішення ЦК ВКП(б) правильне. Я вже говорив, що стосовно мене воно милостиве. Безумовно. Я думаю, що і я також зможу зробити відповідні висновки з цього рішення і зможу по-чесному, при вашій допомозі й підтримці, виправити свої помилки і не повторювати їх»²⁵.

Закінчивши свою промову під бурхливі оплески, П. П. Постишев, напевно, сам щиро вірив, що ще зможе працювати. Однак події недалекого майбутнього внесли суттєві корективи в ці його сподівання. Коли на лютнево-березневному (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) вирішувалась доля М. І. Бухаріна і О. І. Рикова, П. П. Постишев, який нещадно громив їх у 1929 р., висловився за те, щоб «віддати до суду без застосування розстрілу», тоді як М. І. Єжов, С. М. Будьонний, М. М. Шверник, О. В. Косарев, Й. Е. Якір, Д. З. Мануїльський вимагали для них страти²⁶. Розпочав П. П. Постишев свій виступ досить сміливо, але коли Сталін, висловлюючи своє невдоволення, його перервав, він знітився.

17 березня 1937 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому з інформацією про лютнево-березневий (1937 р.) Пленум ЦК ВКП(б), а також про «справу Бухаріна — Рикова» виступив С. В. Косіор²⁷. В рішенні Пленуму, зокрема, зазначалось: «Пленум схвалює виключення з лав партії контрреволюційних правих дворушників Бухаріна і Рикова...

Пленум ЦК ВКП(б) відмітив факти кричущої запущеності в партійно-політичній роботі Київського обкому і ЦК КП(б)У, які виражені в порушенні статуту партії, які привели до засміченості ворожими елементами низки важливих ділянок роботи...

²⁴ Там же, спр. 527, арк. 151, 158, 159—160, 164.

²⁵ Там же, арк. 173.

²⁶ Волкогонів Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна. — Кн. 1. — С. 474.

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 531, арк. 2—46.

Пленум зобов'язує Політбюро і всі обкоми виправити допущені грубі помилки і недоліки...»²⁸.

Саме цей Пленум, керуючись постановою Політбюро від 9 березня 1937 р., увільнив П. П. Постишева від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У «в зв'язку з переходом тов. Постишева на іншу роботу за межі України»²⁹. Другим секретарем було обрано М. М. Хатаевича. На цьому Пленумі П. П. Постишев не був присутній. І взагалі з його від'їздом з України критика на його адресу значно посилюється. Повною мірою це виявилось на XIII з'їзді КП(б)У, що працював 27 травня — 3 червня 1937 р. «Мені відомо, — говорив, зокрема, С. В. Косіор, — ходять чутки досі ще у нас на Україні, про те, що тов. Постишев постраждав за інших, так би мовити, в ім'я загальних інтересів вибрали його і, що називається, покарали і показали, як не треба керувати.

Це, товариші, неправильно. Він постраждав не за інших, а звичайно за себе самого. Я думаю, що коли шукати прикладу втрачання пильності, сліпоти і того, як можуть обсісти людину і забрати в руки людину, людину надзвичайно здібну, не рядову, це, товариші, приклад, безумовно, товариша Постишева. Він постраждав за виняткову втрату елементарної більшовицької пильності, за те, що дозволив оточити себе ворожими троцькістськими елементами, за те, що цілком і заблагато вірив тим людям, які його оточували»³⁰.

На думку С. В. Косіора, «на прикладі київського керівництва, на чолі якого стояв тов. Постишев, найбільш яскраво було виявлено і цілком правильно, що ЦК тут по суті, конкретно, не тільки не перебільшив вину тов. Постишева і ті події, які були в Київській організації, а навіть в оцінці трошки м'яко розцінив»³¹. У своїх виступах деякі делегати з'їзду виключно негативно оцінювали діяльність П. П. Постишева під час його перебування у республіці, звинувачуючи його не тільки у втраті «пильності», а у роздмухуванні культу власної персони, «вождизмі» тощо. «Серед холуїв і підлабузників, — говорив, наприклад, П. П. Любченко, — що безупинно кадили київському керівництву, зокрема тов. Постишеву, у великому числі були вороги народу — троцькісти, праві і націоналісти, що зробили своєю тактикою дворушництво... Оточення тов. Постишева дуже спритно використовувало той факт, що свого часу, в 1933 році, тов. Постишев був відряджений на Україну для виправлення тих помилок, які ЦК КП(б)У припустив у 1931—1932 роках. Факт приїзду свого на Україну для зміцнення проводу, свою участь у виправленні помилок... надзвичайно перебільшував тов. Постишев»³².

На думку П. П. Любченка, провина членів Політбюро ЦК КП(б)У полягала у тому, що «не розгромили вчасно «троцькістської артілі», справжнісінької «троцькістської артілі», яка засіла в Київському обкомі, яка мала своїх лазутчиків в апараті ЦК, на ідеологічному фронті і користувалася підтримкою тов. Постишева і його обороною». Закликав П. П. Любченко пам'ятати і про те, що «ряди ворогів будуть поповнюватися», що залишились ще «корінці тих, кого ми недавно викрили й розгромили»³³.

На думку заступника Наркома внутрішніх справ В. Т. Іванова, «на досвіді тов. Постишева видно, як вороги використовують той галас, підлабузництво, вождизм, котрі були створені навколо тов. Постишева і в котрих він, звичайно, винуватий»³⁴.

²⁸ Там же, спр. 530, арк. 3.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, спр. 487, арк. 117.

³¹ Там же, арк. 120.

³² Любченко П. П. Вивести Радянську Україну на перше місце в СРСР. Промова на XIII з'їзді КП(б)У.— К., 1937.— С. 6—7.

³³ Там же.— С. 9, 11.

³⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 488, арк. 141.

За словами М. М. Попова, «одна із причин того, чому тов. Постишев на Україні так швидко піддався запамороченню від успіхів, коротше кажучи — зазнався, чому його позитивні якості так швидко перетворились в негативні, чому він став почувати себе спеціалістом в усіх питаннях, починаючи з історії української літератури або завдань Комуністичної партії Польщі, полягає в тому шумі, який навколо його імені робила преса. Ініціатива в цьому шумі виходила від підлабузницьких елементів, які оточували тов. Постишева».

Особливо категоричні оцінки діяльності П. П. Постишева та й взагалі ситуації, що склалася на Україні в ході боротьби з «ворогами народу», містили виступи М. Ф. Гікала та І. С. Шелехеса. «Ясно, що Україна, — сказав, наприклад, М. Ф. Гікало, — є одним з класичних прикладів того, як можна не розуміти, що означає капіталістичне оточення і підпадати під владу, під вплив ворожого капіталістичного оточення...»³⁵. На цю заяву змушений був відреагувати у своєму заключному слові С. В. Косіор, зауваживши, що М. Ф. Гікало і І. С. Шелехес взагалі «наговорили дещо зайвого, чого не треба було говорити». Оцінюючи виступ М. Ф. Гікала, С. В. Косіор говорив: «Я думаю, що це приклад, як можна саму хорошу промову зіпсувати зловживанням чорними фарбами, коли починаєш фарбувати так, що нічого не видно».

Для остаточної розправи над П. П. Постишевим було обрано січневий (1938 р.) Пленум ЦК ВКП(б). На нього обрушились усі, хто виступав, починаючи з доповідача Г. М. Маленкова і закінчуючи другим секретарем Куйбишевського обкому ВКП(б) М. Г. Ігнатовим. Під схвальні репліки Сталіна О. М. Ярославський, О. В. Косарев та ін. буквально влаштували суд над Постишевим, звинувачуючи його в розвалі роботи. (А справа полягала в тім, що після приїзду в Куйбишев він зіткнувся з обстановкою, коли в результаті «чистки» була паралізована нормальна діяльність обкому, облвиконкому і райкомів партії. Через те, що в багатьох райкомах залишилось по 2—3 члени, вони фактично припинили роботу. І таких райкомів було понад 30. Провину за це звалили на П. П. Постишева.) Марними залишались його спроби виправдатися тим, що він недовгий час очолює Куйбишевську парторганізацію, дивитися, що в даній обстановці він діяв правильно. Довершив розгром Л. М. Каганович: «Я Постишева знаю добре, — заявив він. — Я їздив за дорученням ЦК торік у Київ, коли ми викривали найгрубіші помилки Постишева в керівництві Київською і Українською партійними організаціями. Постишев показав себе в Києві працівником, який зривав на практиці директиви партії, за що ЦК його тоді і зняв з Києва. Сліпота Постишева до ворогів народу межує із злочином. Він не бачить ворогів навіть тоді, коли всі горобці на даху цвірінькали... Спостерігаючи тебе в кулуарах і слухаючи твій виступ на цьому Пленумі, я стверджую, що ти хитруєш з ЦК партії». Пригнічений і розгублений, Постишев зміг лише вичавити з себе: «Я визнаю цілком і повністю свою промову, яку я виголосив тут, неправильною і непартійною. Як я проголосив цю промову, я і сам зрозуміти не можу. Я прошу Пленум простити мене. Я не тільки ніколи не був з ворогами, а й завжди боровся проти ворогів...»³⁶.

Сталін запропонував Пленуму вивести Постишева з кандидатів у члени Політбюро, залишивши його членом ЦК ВКП(б). Для П. П. Постишева, який перебував буквально в шоку, ніби з'явилась якась надія. Але доля його була вирішена. Через місяць його виключили з рядів ВКП(б) і незабаром заарештували. Рік він провів у катівнях НКВС. Зрозумівши безнадійність свого становища, він практично не захищався, але й тривалий час відкидав усі пред'явлені йому звинувачення. Однак, як і багато його колишніх соратників, також репресованих,

³⁵ Там же, спр. 490, арк. 40—41.

³⁶ Волкогонів Д. А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— С. 509.

П. П. Постишев врешті-решт був зломлений. Голова Військової колегії Верховного суду СРСР В. В. Ульріх повідомляв Сталіну, що Постишев серед інших підсудних повністю визнав себе винним, хоч на суді дехто від своїх свідчень, даних на попередньому слідстві, відмовився. Смертний вирок П. П. Постишеву було виконано 26 лютого 1939 р.

Висунута і культивована Сталіним теза про загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва дала у 1937 р. могутній поштовх для ескалації «ворогоманії» і «шпигуноманії». У своїй «закритій» доповіді на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов зазначав, що кількість заарештованих за обвинуваченнями у контрреволюційних злочинах збільшилась у 1937 р. у порівнянні з 1936 р. більш ніж у 10 разів³⁷.

«Склалася хибна практика, — говорив також у своїй доповіді М. С. Хрущов, — коли в НКВС складались списки осіб, справи котрих підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм наперед визначалась міра покарання. Ці списки направлялись Єжовим особисто Сталіну для санкціонування передбачуваних мір покарання»³⁸. Всього, за даними М. С. Хрущова, у 1937—1938 рр. Сталіну було направлено 383 таких списки і була одержана його санкція³⁹.

4 серпня 1937 р. Сталін підписав директиву ЦК ВКП(б) про проведення у 2—3 районах відкритих процесів над шкідниками у сільському господарстві. Як свідчить аналіз фактів, саме ця директива значно стимулювала пошук «ворогів народу» на селі. Не стояла осторонь виконання цієї директиви і Україна, що, зокрема, засвідчував звіт секретаря Харківського обкому КП(б)У М. Ф. Гікала на ім'я Сталіна⁴⁰.

У лютому 1937 р. до ЦК КП(б)У надійшла інформація про «передні підсумки розробки архівних матеріалів кол[ишньої] Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС)». Всього в 1930—1937 рр. були репресовані 37 колишніх членів ВУНАС, з них: «за націоналістичну контрреволюційну діяльність — 10 чол.; за терористичну — 8; за троцькістську — 2; за шпигунську на користь Японії — 5; за шпигунську на користь Німеччини — 1; за організовану контрреволюційну діяльність — 11»⁴¹. 90 колишніх членів ВУНАС проходили у справах як такі, що були зв'язані з «контрреволюційною українською націоналістичною, троцькістською, меншовицькою та іншою антирадянською роботою»⁴².

Видобуття необхідних зізнань полегшувалось тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у «ворожих діях». Трохи пізніше це засвідчив сам Сталін. 20 січня 1939 р. від імені ЦК ВКП(б) він дав телеграму ЦК компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ. У телеграмі, зокрема, було сказано: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 року, було дозволене ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

³⁷ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 34.

³⁸ Там же.— С. 39.

³⁹ Там же.

⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 153—155.

⁴¹ Там же, оп. 1, спр. 2909, арк. 10.

⁴² Там же.

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні як винахід застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як допустимий і правильний метод»⁴³.

Як «допустимий і правильний метод» стало також розглядатись те, що в партійних організаціях, особливо при виборах керівних установ, прилюдно висловлювались не просто сумніви чи критичні зауваження, а відверті наклепи, створювалась обстановка політичної істерії. З'явилися і конкретні особи, котрі, так би мовити, ініціювали таку обстановку. До цих людей належав, зокрема, директор Харківського зоотехнічного інституту, кандидат в члени ЦК КП(б)У Ф. П. Тесленко. Саме він ще на січнево-лютневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У почав зводити наклепи на ряд осіб, серед яких, зокрема, опинився і А. А. Хвиля. Прочитуємо уривок із стенограми Пленуму, на якому Тесленко провів такий своєрідний діалог: «Володимир Петрович Затонський не дасть збрехати. Хвиля у 1923 та 1924 році був керівником троцькістської організації у Харківському сільськогосподарському інституті.

(П. Косіор: Між іншим, це нічим не підтверджено.

П. Затонський: Я не можу згадати).

Я нагадаю. На тих зборах, де ви робили доповідь, більшість голосів за лінію партії дорівнювала 4—5.

(Т. Затонський: Пам'ятаю, 4—5).

А потім Хвиля, Дімант і Хоменко і цілий ряд інших внесли такі поправки, що резолюція вийшла троцькістська.

(Т. Затонський: Діманта пам'ятаю. Цей факт можна буде по протоколах встановити).

Т. Тесленко: Не тільки по протоколах, а є справжні, живі люди. І ось Хвиля у Харківському сільськогосподарському інституті... виконував завдання Шумського по збиранню й підготовці контрреволюційних кадрів, для їх боротьби з Радянською владою і Комуністичною партією. Інакше ніхто в інституті ролі Хвилі не розумів.

(Т. Косіор: А свою боротьбу з Шумським вів для відводу очей?).

Це дворушництво, справжнє дворушництво»⁴⁴.

Ф. П. Тесленко також твердить, що «Хвиля, коли писав проти Хвильового, в той же час у товариському колі вів вперту агітацію за «Вальдшнепи», як класичний твір, як зразок того, як слід писати»⁴⁵.

Ще більшою мірою «викривальна» активність Ф. П. Тесленка виявилась під час XIII з'їзду КП(б)У.

(Далі буде)

Одержано 12.12.91.

В данном разделе статьи завершается повествование о кампании поисков «скрытых троцкистов», начатую в середине 30-х гг. по инициативе Сталина. Автор касается событий 1937 г., в котором был дан новый импульс террору на Украине.

⁴³ Власть и закон // Правда.— 1988.— 7 окт.

⁴⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 526, арк. 261.

⁴⁵ Там же, арк. 262.